

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.37>

ВІДШКОДУВАННЯ ПОТЕРПІЛИМ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ В РЕЗУЛЬТАТІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Костюченко О.,
*кандидат юридичних наук доцент,
завідувачка кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-2243-1173*

Стеценко Д.,
*аспірант 2 року навчання денної форми,
здобуття освіти третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-1015-6975*

Костюченко О., Стеценко Д. Відшкодування потерпілим шкоди, завданої в результаті воєнних злочинів.

Метою цього дослідження є розбір специфіки та процесу виплати відшкодувань особам, які постраждали внаслідок масштабної збройної агресії РФ щодо України. Дослідження зосереджується на огляді чинних методів відшкодування втрат людям, що зазнали лиха від воєнних дій. Акцентується, що міжнародне право зобов'язує країни, які порушили норми, відшкодовувати шкоду, заподіяну їхніми вчинками чи діями тих, хто діяв згідно з їхніми розпорядженнями. Визначено, що тими, хто має право на компенсації за порушення норм міжнародного гуманітарного права, є особи, які постраждали внаслідок цих порушень, зокрема цивільне населення, військовополонені, родичі та близькі загиблих, а також держава. Наведено перелік шляхів для відшкодування шкоди, завданої війною: звернення до вітчизняних судів, іноземних судів, Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН, інвестиційного арбітражу, спеціально заснованих фондів чи комісій. Підкреслено, що на сьогодні єдиного механізму відшкодування збитків від збройної агресії РФ проти України не існує. Однак, найбільш багатообіцяючим для України виглядає розробка міжнародного компенсаційного механізму. Його ключове завдання – відшкодування збитків, яких завдала російська федерація. Цей механізм має охоплювати різні типи втрат, зокрема, від руйнувань та пошкоджень майна, і аж до компенсації втрат, пов'язаних із втратою контролю над активами. З'ясовано наступне: виплата компенсацій має надзвичайне значення, особливо у площині міжнародного гуманітарного права, бо особи, що постраждали від війни, відчувають довготривалі наслідки, які впливають на здоров'я, можливості отримання прибутку та загальну стабільність життя; важливою складовою відшкодування збитків та однією з гарантій її здійснення є збір та документування якісної доказової бази завданої шкоди як у цивільному, так і в кримінальному судочинстві; головним критерієм для визначення того чи іншого механізму компенсації збитків має бути його ефективність.

Ключові слова: кримінальне процесуальне право; кримінальне провадження; правосуддя; потерпілий; воєнні злочини; відшкодування збитків; принцип державного імунітету; моральна шкода.

Kostiuchenko O., Stetsenko D. Compensation for damages to victims caused as a result of the war.

This article endeavors to scrutinize the frameworks and protocols surrounding reparations for individuals impacted by the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The core of

this analysis lies in examining currently employed strategies for providing redress to those affected by military activities. Emphasis is given to the foundational principle within international law, which obligates that countries found in violation of established norms are duty-bound to implement measures aimed at compensatory the damages stemming from their actions, or the actions undertaken at their behest. Furthermore, the identification of eligible recipients for these reparations under international humanitarian law is undertaken; this includes, but is not limited to, civilians, prisoners of war, the immediate family members of victims, and the affected state itself. Here's a breakdown of ways to seek compensation for war-related harm: pursuing claims within the national judicial system, bringing cases before foreign courts, approaching the European Court of Human Rights, seeking recourse at the International Court of Justice, utilizing investment arbitration processes, or engaging with specially established funds or commissions. Currently, a universally accepted approach for compensating for the damages resulting from the Russian Federation's armed aggression against Ukraine does not exist. Nevertheless, Ukraine's most auspicious avenue appears to be the establishment of an international compensation structure. This mechanism is designed to redress the harm inflicted by the Russian Federation, offering compensation for a diverse spectrum of damages. This spans a range of losses, encompassing the destruction and impairment of assets, as well as the detrimental consequences arising from the relinquishment of property control. The conclusions are that: the payment of compensation is extremely important, especially in the context of international humanitarian law, because people who have become victims of war face long-term consequences that affect their health, earning potential, and general stability of life; an important component of compensatory damages and one of the guarantees of its implementation is the collection and documentation of a high-quality evidence base of the damage caused in both civil and criminal proceedings; the main criterion for choosing a particular mechanism for compensation for damage should be its effectiveness.

Key words: criminal procedural law; criminal proceedings; justice; victim; war crimes; compensatory damages; principle of state immunity; moral damage.

Постановка проблеми. Триваюча збройна агресія російської федерації проти України, яка розв'язала нову, активну фазу масштабних, нічим не виправданих, зухвалих та безглузких атак, супроводжується брутальним порушенням прав людини, що набуло нечуваних масштабів після повномасштабного вторгнення. Ця ситуація вимагає напрацювання комплексних підходів до розв'язання питання відшкодування збитків, яких зазнали постраждалі особи. Запровадження чітких механізмів та необхідних процедур є одним з основних зобов'язань нашої держави на шляху до повного поновлення порушених прав людини. В умовах безперервної російської агресії, українські національні суди зіштовхуються зі збільшенням кількості позовів про відшкодування збитків, спричинених воєнними діями та знищенням чи пошкодженням майна. Ці збитки мають різноманітний характер, охоплюючи прямі втрати, упущену вигоду та моральну шкоду. Відтак, в національних судових інстанціях відбувається формування судової практики у подібних справах.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання компенсації збитків, яких зазнали постраждалі від воєнного конфлікту в Україні, на даний момент перебуває в епіцентрі дискусій серед науковців, представників громадськості, юристів та політичних діячів, а саме: Є. Вакулєнко, О. Капліна, Д. Клапоушак, О. Костюченко, Е. Писарєва, О. Сафанович, С. Шаренко, С. Яковлєва та багато інших.

Автори здійснили дослідження правових підстав для відшкодування збитків, що виникли внаслідок війни на теренах України. Розглянуто способи відновлення порушених прав, практичні механізми, необхідні для їхнього втілення на загальнодержавному та міжнародному рівнях. Окрему увагу приділено джерелам фінансування компенсаційних виплат. Натомість, багатовимірність окресленої проблеми, процес вироблення нових рішень міжнародними співтовариствами, зміни у внутрішньому законодавстві держав, становлення судової практики щодо компенсації втрат – все це породжує значну зацікавленість науковців до цієї теми.

Метою цієї статті є аналіз особливостей та процедури компенсації збитків потерпілим внаслідок воєнних злочинів.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання держав щодо компенсації збитків у випадках порушення правил міжнародного гуманітарного права визначено як один з усталених принципів звичаєвого міжнародного права. Згідно з цим принципом, країни мають забезпечувати повне відшкодування за вчинені порушення норм міжнародного гуманітарного права. Це надзвичайно важливий

елемент для втілення справедливості та відновлення порушених прав тих, хто постраждав. Міжнародне гуманітарне право має на меті захист тих, хто не бере безпосередньої участі у бойових діях або припинив таку участь, зокрема цивільного населення та військовополонених. Порушеннями вважаються акти насильства, нелюдське поводження, незаконне затримання, безпідставне знищення майна та інші подібні дії. Потерпілі від збройних конфліктів мають законне право на дієвий юридичний захист і відшкодування збитків, яких їм завдала держава, що вчинила міжнародно-протиправні діяння. Відшкодування може охоплювати компенсацію за фізичні ушкодження та емоційні переживання, втрачений дохід, пошкодження майна, а також моральну шкоду [8].

На переконання провідних світових політиків, шкода, заподіяна агресором, підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Цю позицію поділяють і звичайні громадяни, думку яких було вивчено під час наукового дослідження під назвою «Захист прав людини в концепції перехідного правосуддя: українська модель», що проводиться за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України [2].

Одним з ключових аспектів у захисті прав людини є відшкодування збитків, яких зазнали постраждалі внаслідок збройного конфлікту. Акцентуючи увагу на цьому важливому аспекті концепції перехідного правосуддя, необхідно підкреслити, що це, по суті, спрямовано на відновлення справедливості, що охоплює: грошову компенсацію за завдану шкоду; моральне задоволення; поновлення порушених прав.

У нормах міжнародного гуманітарного права не передбачено конкретного переліку тих, кому належить компенсація за порушення його положень. Натомість, на сторони міжнародних збройних конфліктів покладається відповідальність за відшкодування шкоди, що виникла через недотримання цих норм. З огляду на усталену практику звернень до відповідних установ, як правило, вигодонабувачами відшкодувань за порушення міжнародного гуманітарного права стають особи, які зазнали збитків або стали жертвами таких порушень, а саме:

- цивільне населення, яке зазнало страждань внаслідок дій або бездіяльності сторін конфлікту, особливо через напади на цивільні об'єкти, незаконне ув'язнення, викрадення та інші форми насильства.
- військовополонені, які зазнають знущань через порушення їхніх прав, передбачених Женевськими конвенціями, зокрема, через жорстоке поводження, тортури чи невиконання зобов'язань щодо надання необхідної медичної допомоги.
- родичі покійного та найближче оточення, котрі втратили годувальника й відповідно мають право на відшкодування збитків через втрату.
- держава, що зіткнулася з жахливими наслідками руйнувань цивільної інфраструктури, важливих об'єктів критичної інфраструктури, виснаження трудових ресурсів, відчутної шкоди довілілю та інших тяжких наслідків [9, с. 12–16].

У резолюції «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», ухваленій на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 14 листопада 2022 року, містяться надзвичайно важливі для України пункти [7].

По-перше, було зафіксовано факт порушення російською федерацією взятих на себе зобов'язань, відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН, яка визначає неприпустимість акту агресії. Це створює для України підґрунтя для передбачення в національному законодавстві положень, що встановлюють майнову відповідальність держави-агресора за будь-які збитки, завдані майну цивільного населення в результаті бойових дій, незалежно від кінцевого результату.

По-друге, ООН, у партнерстві з Україною, повинна напрацювати механізм відшкодування збитків.

По-третє, запропоновано спільно з Україною створити реєстру завданих збитків. Це стосується як рухомого та нерухомого майна, так і нематеріальних втрат. Слід наголосити, що визнання російської агресії відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН дає певні перспективи для визначення шляхів компенсації збитків. Зокрема, активи держави-агресора та осіб, що пов'язані з нею, які знаходяться в інших країнах, можуть бути використані для відшкодування збитків постраждалим державі на основі судових рішень відповідних держав [11].

Існують різноманітні шляхи для врегулювання питання компенсації збитків, спричинених війною. Загалом, можливо виокремити судові та програмні способи, а саме: звернення до національних судів, судових органів інших держав, Європейського суду з прав людини, Міжнародного суду ООН, інвестиційного арбітражу, спеціально заснованих фондів чи комісій.

В українському законодавстві передбачені цивільно-правові та кримінально-правові механізми для захисту майнових прав, які зазнали порушення. Мова йде про такі дії: офіційне повідомлення про вчинення кримінального правопорушення відповідним правоохоронним органам, а також подання позову до суду для відшкодування збитків [1].

Щодо звернення до українських судів, то у квітні 2022 року, Верховний Суд висловив нову правову позицію: росія, вчинивши неспровоковану та масштабну збройну агресію проти України, а також здійснивши численні акти геноциду проти українського народу, втрачає право посилається на судовий імунітет. Відтак, росія не має права заперечувати юрисдикцію українських судів щодо розгляду та винесення рішень у справах про відшкодування збитків, завданих актами агресії фізичній особі – громадянину України [3].

Відзначимо, що донедавна українські суди мали можливість розглядати позови проти росії лише з її згоди. Отже, у вітчизняному судочинстві було сформовано прецедент, який відчиняє двері для звернення українців до українських судів із позовами до держави-агресора про компенсацію збитків, спричинених війною.

На переконання судді Верховного Суду С. Яковлевої, кримінально-правовий механізм відшкодування збитків вирізняється кількома позитивними рисами. Насамперед, він вже функціонує та дає результати. Тобто, на відміну від міжнародних судових установ або спеціальних комісій для компенсації втрат, його не треба формувати з самого початку. По-друге, кримінальний процес є дієвим знаряддям для збору переконливих доказів. Будь-який спосіб відшкодування збитків, заподіяних російською агресією, потребуватиме підтверджень злочинних дій РФ та її представників. Насамперед, як наголошує С. Яковлева, саме фіксація фактів воєнних злочинів, наступне досудове розслідування та збирання доказів у кримінальному провадженні надає потерпілій особі право на відшкодування збитків. Разом з тим, слідчі органи збирають та фіксують докази не тільки щодо злочинів, а й заподіяної шкоди [12].

У Цивільному кодексі України (далі за текстом – ЦК) визначається основоположний принцип відшкодування збитків. Отже, статтями 22, 1166 ЦК забезпечується право на відшкодування матеріальних збитків, а статтями 23, 1167 ЦК – щодо моральної шкоди. Згідно зі статтею 1177 ЦК, пред'явлення цивільного позову про відшкодування є можливим у процесі кримінального провадження. Положення Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК) передбачають можливість подання цивільного позову в межах кримінального провадження. Такий позов може бути спрямований проти фізичної чи юридичної особи, яка, відповідно до закону, несе цивільну відповідальність за збитки, що виникли внаслідок кримінально протиправних діянь (дії чи бездіяльності) підозрюваного або обвинуваченого.

Ключовим елементом у забезпеченні прав постраждалих на компенсацію збитків, спричинених їм, у контексті цивільного судочинства є збір та фіксація доказів, встановлення та документування завданої шкоди. У цивільному процесі, на відміну від позову, що розглядається в межах кримінального провадження, позивач буде змушений самостійно виконувати процесуальні дії, потрібні для збору доказів та формування доказової бази, а також обґрунтовувати існування причинно-наслідкового зв'язку між військовою агресією та збитками, компенсації яких домагаються потерпілі [12].

Щодо перспектив примусового виконання рішень українських судів про відшкодування збитків, які стягнуто з країни-агресора, суддя Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду С. Погрібний виокремлює щонайменше три ключові аспекти:

1) Визнання рішення українського суду та його можливе примусове виконання за кордоном, включаючи країни, де знаходяться активи держави-агресора або тих, хто фінансує воєнні дії з її боку.

2) Виконання рішень судів в Україні відбувається через усталені процедури примусового стягнення, що діють на всій території країни в рамках єдиного виконавчого провадження під наглядом Міністерства юстиції України.

3) Через долучення до роботи з Міжнародним реєстром збитків, яких зазнала Україна внаслідок російської агресії. Хоча у такому Реєстрі вирок українського суду буде розцінюватися як один з доказів завдання шкоди та її масштабів, це не унеможливило проведення незалежної оцінки цих фактів комісією з питань відшкодування [5].

Найбільш ймовірним варіантом для України виглядає міжнародний компенсаційний механізм, що розроблений для відшкодування шкоди, заподіяної російською федерацією. Цей механізм

включає в себе відшкодування різних видів втрат: від зруйнованого чи пошкодженого майна до збитків від втрати можливості контролювати його. Планується організація роботи, процедура виплат, визначення тих, хто має право на компенсацію, а також наповнення міжнародного фонду.

З 2 квітня 2024 року в Гаазі офіційно почалося приймання заяв про відшкодування збитків, яких зазнала Україна через російську агресію. Це стало реальністю завдяки відкриттю Реєстру збитків для України. Ключова функція Реєстру – збір та фіксація доказів і відомостей щодо вимог про відшкодування втрат, збитків або завданої шкоди. Йдеться про тих, хто постраждав з 24 лютого 2022 року чи пізніше, перебуваючи на території України, у межах її міжнародно визнаних кордонів, включаючи територіальні води. Реєстр бере до уваги інтереси усіх зацікавлених сторін, як фізичних осіб, так і юридичних, а також державу Україна в цілому, зокрема її обласні й місцеві органи управління, державні установи та підконтрольні державі структури. Цей облік відбувається у контексті міжнародно-протиправних дій, скоєних Російською Федерацією на території України та проти неї [4].

Механізм відшкодування передбачає кілька етапів: спочатку до Реєстру збитків надходять заяви від постраждалих про понесені втрати чи завдану шкоду. Після цього комісія розглядатиме кожну заяву окремо, визначаючи розмір компенсації, виходячи з даних, наявних у реєстрі. Виплати здійснюватимуться з Компенсаційного фонду, який буде створено саме для цієї мети. Фінансування цього фонду передбачається за рахунок конфіскованих російських активів, що знаходяться за межами росії [10].

Рада Реєстру збитків затвердила вичерпний перелік усіх категорій, які будуть враховуватись, до нього входять: переміщення; порушення особистої недоторканності (смерть або зникнення безвісті найближчих родичів, серйозні тілесні ушкодження, сексуальне насильство, катування, негуманне або таке, що принижує гідність ставлення чи покарання, позбавлення волі, примусова праця, депортація дітей та дорослих); втрата майна, доходів або засобів до існування; збитки бізнесу та інші економічні втрати; обмеження доступу до медичного обслуговування та освіти [6].

Для ефективного функціонування механізму захисту прав учасників кримінального провадження необхідний комплексний підхід, який враховує як юридичні, так і соціально-економічні аспекти [15].

На даний момент прийматимуть позовні заяви лише про пошкодження чи знищення житла. Протягом поточного року передбачається розширення переліку підстав, що дозволить подавати вимоги й з інших питань. Як ми бачимо, єдиного, загального механізму відшкодування збитків, яких зазнала Україна через збройний конфлікт, наразі немає. Але, обираючи способи відшкодування, варто не допустити конкуренції між різними інституціями. Відтак, державі важливо сконцентрувати зусилля на потерпілих, аби жертви конфлікту знали про можливі шляхи звернення до суду та порядок дій, що забезпечать їм реальну компенсацію збитків [13, с. 24-31].

Висновок. Отже, відшкодування збитків відіграє першорядну роль, оскільки особи, що зазнали страждань внаслідок воєнного конфлікту, стикаються з довготривалими наслідками, які впливають на стан здоров'я, можливості працевлаштування та стабільність життя в цілому. Навіть після завершення бойових дій та відновлення своїх прав, потерпілі певний час будуть вразливими до соціальних та економічних викликів. Значною складовою відшкодування збитків і одним з гарантів його практичного втілення є збір та фіксація високоякісної доказової бази стосовно завданих збитків. У питаннях відшкодування збитків, завданих війною, це є вкрай важливим, особливо для доведення вини як у цивільних, так і в кримінальних справах. Найважливішим критерієм для вибору конкретного механізму відшкодування збитків має бути його результативність. Тобто рішення суду чи іншого уповноваженого органу повинні бути фактично виконані: отримана справедлива матеріальна компенсація за шкоду, заподіяну внаслідок збройної агресії фізичними та юридичними особами, та поновлення порушених майнових та немайнових прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Відшкодування моральної шкоди, завданої війною: українська і міжнародна практика. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей», 2024. URL: https://confiscation.com.ua/analytics/compensation_for_war_related_moral_damage_ukrainian_and_international_practice.
2. Звіт про результати опитування щодо дотримання прав людини у концепції перехідного правосуддя в Україні: уклад. Пашков В. М. та ін. Харків: Наук.-досл. ін-т вивч. пробл. злоч. ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України, 2023. 74 с. URL: <https://tinylink.info/WZND>.

3. Притягнення рф до відповідальності за шкоду, завдану внаслідок війни, має забезпечити повне відшкодування заподіяних збитків і запобігти вчиненню актів агресії в майбутньому – суддя ВС. Офіційний сайт Верховного Суду. URL: <https://tinylink.info/WZOg>.
4. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України: Резолюція CM/Res(2023)3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961_001-23#n32.
5. Шляхи відшкодування та компенсації шкоди від агресивної війни: погляд юристів. Огляд II Конференції «Відшкодування шкоди заподіяної внаслідок війни» (м. Київ, 21 листопад. 2023 р.). URL: <https://pravo.ua/shliakhy-vidshkoduvannia-ta-kompensatsii-shkody-vidahresyvnoi-viiny-pohliad-iurystiv>.
6. Register of damage caused by the aggression of the Russian Federation against Ukraine. Categories of claims eligible for recording. URL: <https://rd4u.coe.int/en>.
7. Resolution adopted by the General Assembly on 14 November 2022. ES-11/5. Furtherance of remedy and reparation for aggression against Ukraine. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/693/55/pdf/n2269355.pdf>.
8. Вакуленко Є.В. Особливості відшкодування шкоди, завданої військовою агресією. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5d004d44-230f-4b23-8752-e82b25d9538e/content>.
9. Капліна О.В. Відшкодування шкоди, завданої громадянину внаслідок збройної агресії : кримінальний процесуальний аспект. Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації: зб. тез наук.-практ. конф. м Харків, 22 червня 2022 р. Нац. юрид. ун-тет ім. Я. Мудрого. Харків, 2022. С. 12–16. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf#page=12.
10. Капліна О., Шаренко С. Проблеми відшкодування збитків, завданих громадянину внаслідок збройної агресії: кримінальний процесуальний аспект. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2022. Випуск 2 (27). URL: <https://tinylink.info/ZSDn>.
11. Люк Моффет Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. Queen's University Belfast. 2022. 73 с. URL: <https://tinylink.info/ZSDD>.
12. Писарева Е.А., Клапоушак Д.С. До питання про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією російської федерації проти України. *Академічні візії*, (13). 2022. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/94>.
13. Сафонович О. Окремі аспекти відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник. Проблеми та судження*. 2023. С. 24–31. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2023/2_2023.pdf#page=24.
14. Яковлева С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. *Юридична газета online*. № 13–16 (771–774). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhlivosti-ukrayinskogopravosuddya.html>.
15. Kostiuchenko O. Dunaievska L., Baranik R. Mechanism for ensuring the rights of participants in criminal proceedings: balance of socio-economic and legal. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 11 No. 2, 2025. P. 310–314. URL: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-2-310-314>.